

DOI: <https://doi.org/10.4467/25439561KSR.24.011.20758>

GRAŻYNA SZWAT-GYLYBOW  <https://orcid.org/0000-0003-3930-2084>
Instytut Sławistyki PAN
Warszawa

LUDOWY TOPOS W MUROWANEJ KOBIECY JAKO NARZĘDZIE NEGOCJOWANIA WARTOŚCI W BUŁGARSKIEJ KULTURZE NOWOCZESNEJ. CO PO KOBIECIE?¹

THE FOLK TOPOS OF A WALLED-UP WOMAN AS A TOOL FOR NEGOTIATING VALUES IN BULGARIAN MODERN CULTURE. WHAT COMES AFTER THE WOMAN?

Streszczenie

W bułgarskim folklorze rozpowszechniony jest topos kobiety, którą murarze (przy milczącym współudziale całej wiejskiej wspólnoty) wmurowują w fundamenty wznoszonego obiektu, by odwrócić nawracającą wciąż katastrofę budowlaną. Poczynając od lat. 70. XIX wieku, topos ten jest adaptowany w bułgarskiej literaturze i kulturze. W artykule podejmuję próbę reasumpcji wyników badań nad tym zjawiskiem, prowadzonych w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki (nr 2020/37/B/HS2/00152). Przedmiotem mojej uwagi są te wartości, które reprezentanci różnych nurtów estetycznych i światopoglądowych od 150 lat czynią obiektem swego zainteresowania i zarazem przedmiotem negocjacji.

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego pt. *Topos „wmurowanej kobiety” w kulturach Europy Południowo-Wschodniej i Węgier*, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, o numerze rej. 2020/37/B/HS2/00152.



Abstract

There is a widespread topos of a woman in Bulgarian folklore, whom the stonemasons (with the tacit complicity of the whole rural community) wall-up into the foundations of a building under construction to avert an ever-recurring building disaster. Since the 1870s this topos has been adapted to Bulgarian literature and culture. In this article, I attempt to recapitulate the results of my research on this phenomenon, carried out under a grant from the National Science Centre (No. 2020/37/B/HS2/00152). In the centre of my attention there are the values that representatives of various aesthetic and worldview trends have made the subject of their interest and negotiations for 150 years.

Słowa kluczowe: folklor bułgarski, kultura bułgarska, topos wmurowanej kobiety, wartości, adaptacja

Keywords: Bulgarian folklore, Bulgarian culture, topos of the walled-up woman, values, adaptation

Pojęcie wartości, funkcjonujące w języku potocznym oraz w różnie definiowanych idiolektach (naukowych, ideologicznych), pozostaje pojęciem wieloznacznym, a zarazem równie imperialistycznym i kolonizującym, jak pojęcie kultury. Na gruncie myśli naukowej pojawiło się niedawno, a u jego początków w filozofii leżał „grzech interesów materialnych”², co ma związek z rodowodem tej kategorii, kojarzonym z myślą ekonomiczną XVIII wieku. W filozofii termin rozgościł się na dobre w XIX wieku, a jego ekspansja w naukach humanistycznych nadal trwa. Gdy mówimy o wartościach, nierzadko nadając im sankcję sakralną, często tracimy jednak z oczu ich psychologiczne uwarunkowania, zauważone już w XIX wieku, gdy wartość definiowano jako „przedmiot pożądania człowieka”³.

W artykule w centrum uwagi stawiam aksjologicznie nacechowane zjawisko adaptacji ludowego toposu wmurowanej kobiety w bułgarskiej kulturze nowoczesnej, która kształtowała się od XIX wieku, czerpiąc inspiracje z tak wielu źródeł, iż możemy mówić o koegzystencji zjawisk należących do różnych „warstw czasu”⁴. Dokonywane translacje interesującego nas motywu na różnorodny języki światopoglądowe, ideologiczne, estetyczne zadziwiają jednak swoją monochromatycznością.

Ludowy topos wmurowania kobiety w fundamenty budowli mówi o magicznych praktykach murarzy, których celem jest zapobieżenie rozpadowi wznoszonego obiektu. Zbieracze folkloru dotarli do ponad dwustu bułgarskojęzycznych wariantów

² A.L. Zachariasz, *Wartości: geneza pojęcia, ich status i funkcje*, „Folia Philosophica” 1995, nr 13, s. 103.

³ Ibidem, s. 110.

⁴ R. Koselleck, *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*, Warszawa, Oficyna Naukowa, 2013.

opowieści⁵. Największa frekwencja cechuje te, których bohaterka jest młodą matką, a głównym winowajcą jej śmierci – męż. Opowieść dotyczy działań męskiej grupy zawodowej (czasem też krewniaczej) w warunkach katastrofy budowlanej.

Za sprawą snu lub tajemniczego posłańca (ptak, staruch/starucha, wila, rusalka) rzemieślnicy postanawiają zakopać w fundamentach budowli którąś z żon, by udzieliła ich dziełu swej siły. W obrębie myślenia magicznego wydaje się to i racjonalne⁶, i pragmatyczne⁷. Mężczyźni przysięgają, że nie uprzedzą żon, by o wyborze ofiary zdecydował los, jednak tylko główny bohater dotrzymuje słowa. Próbuje pogodzić lojalność wobec współpracowników z pragnieniem uratowania ukochanej⁸, szuka on sposobu, by opóźnić jej przybycie na budowę. Obciąża ją więc wieloma pracami (młócka, zasiew, pranie, gotowanie, bielnie domu, kąpanie dziecka, gotowanie, karmienie, odszukanie zagubionego przed kilkanaście laty cielęcia itd.), jednak nadzwyczaj zaradna kobieta wykonuje wszystko i pojawia się z obiadem. Mąż na jej widok roni łzę, ale zapytany o przyczynę smutku kłamie, że to z powodu pierścienia, który mu wpadł w fundamenty. Dziewczyna schodzi, by go odszukać, a wtedy do akcji włączają się robotnicy. Kiedy do kobiety dociera groza sytuacji, podejmuje próbę negocjowania. Budowniczy ulegają jej prośbie i pozostawiają w murze szczelinę, by mogła karmić piersią dziecko (jeśli to matka) lub patrzeć na ludzi (jeśli to nie matka). Z chwilą, gdy dziecko podrasta i nie potrzebuje już matczynego pokarmu, staje się on zawsze dostępnym lekiem dla wszystkich, a zarazem świadectwem rezurekcyjnej (i relacyjnej) obecności nekropersony⁹.

Omawiany tu topos pozostaje od ponad stu lat obiektem badań¹⁰. Słusznie mógłby on dziś budzić żywe reakcje reprezentantów studiów feministycznych i genderowych, którzy na pierwszym miejscu dostrzegliby kulturowo i ekonomicznie uprątomocnioną przemoc. Trzeba jednak mieć na uwadze, że, interpretując topos przez pryzmat dzisiejszej wrażliwości, możemy popaść w błąd anachronizmu. Animizm czy też materialistyczno-spirytystyczny monizm modelowały świat wartości bohaterów w sposób dla nas niedostępny. Czym innym musiało być składanie bóstwu

⁵ T. МОЛЛОВ (red.), *Вградена невеста*, [w:] <https://liternet.bg/folklor/motivi-2/vgradena-nevesta/trigrad.htm> [dostęp: 29.03.2024].

⁶ W. Burkert, *Stwarzanie świętości. Ślady biologii we wczesnych wierzeniach religijnych*, Kraków, Homini, 2006, ss. 149–176.

⁷ P. Bourdieu, *Zmysł praktyczny*, Kraków, WUJ, 2008.

⁸ W wariantach greckich budowniczy wybiera śmierć żony, gdyż jest ona „zastępowalna”, w odróżnieniu od siostry czy matki.

⁹ E. Domańska, *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Warszawa, PWN, 2017, ss. 57–59.

¹⁰ Obszerna literatura przedmiotu prezentowana jest w zbiorowej monografii, która ma się ukazać w 2025 roku jako pokłosie grantu wspomnianego w przypisie 1.

ofiary (najlepszej, by jej krew mogła być przyjęta)¹¹, a czym innym powoływanie ducha opiekuńczego budowli (ofiara nie umierała, lecz zmieniała swój sposób istnienia na nie-ludzki)¹². Toczące się dyskusje nie prowadzą do rozstrzygnięcia spornych kwestii na temat ludowej archaiki¹³, a jej mglistość nie ułatwia refleksji o przyczynach petryfikacji toposu w bułgarskiej kulturze nowoczesnej. Jak pisze Milena Kirowa, jej kariera ma literacko-patriotyczny początek:

Фолклорното мислене на Балканите разпространява мотива за вграденото тяло – женско в упоритата убеденост на символичния смисъл. Ала как по-точно можем да изречем жертвения обект? Тяло, което продължава да кърми през милостиво оставен отвор към себе си, или душа, чиято способност да вдъхва живот е била необходима, за да се укрепи сградата-дом на колективното битие? И как ще откъснем гръдта от душата на една вградена жена? Жертвената символика отказва да оразличи двете неща: именно в своята предразделеност женската тялодуша осигурява митичния фундамент на социалната договореност. Веднъж пожертвана в идеята за вградимост, тя остава невидима, мъртва за осъзнаване. Представата за символично мъртъв баща изглежда като по-късен режим на една вече конституирана митична функция¹⁴.

Badaczka, wydobywająca opresyjny charakter tej patriarchalnej, wymodelowanej w dobie bułgarskiego odrodzenia narodowego normy, zwraca uwagę na jej uporczywe reprodukowanie¹⁵. Według Kirowej głęboko zinternalizowanym wzorem współczesnej Bułgarki wciąż pozostaje bohaterka poematu Petka R. Sławejkowa *Изворът на белоногата* (1873)¹⁶. Faktem jest, że przyjęcie tego epigońskiego tekstu do kanonu literatury narodowej sprawiło, że postać Gergany zagościła w wyobraźni zbiorowej jako ideał Bułgarki, która przedkłada świat skromnych potrzeb (ogród, cerkiewka, rodzina, obyczaj) nad dostatnie życie w wielkim mieście u boku wezyra¹⁷. Chociaż w poemacie Sławejkowa zauroczony dziewczyną turecki wielmoża okazuje wielkoduszność i pozwala jej pozostać we wsi, traci ona życie za

¹¹ J.-P. Roux, *Krew. Mity, symbole, rzeczywistość*, Kraków, Znak, 2013, s. 301.

¹² М. Арнаудов, *Вградена невеста*, [w:] idem, *Студии върху българските обреди и легенди*, т. 2, София, Издателство на БАН, 1972, ss. 219–460.

¹³ A. Dundes (red.), *The Walled up Wife. A Casebook*, Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1996.

¹⁴ М. Кирова, *Текстът-Дворянова или разковаване на женското писане*, [w:] www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=109&WorkID=5593&Level=3 [dostęp: 15.02.2020].

¹⁵ М. Кирова (red.), *Неслученият канон. Български писателки от Възраждането до Втората световна война*, София, Алтера, 2009.

¹⁶ G. Szwat-Gylybowa, *Zamurowana niewiasta, Odyseusz i Bułgarska Wielkanoc. Tonczko Żeczew w poszukiwaniu mitu konserwatywnego*, „Slavia Meridionalis” 2017, nr 17. DOI: <https://doi.org/10.11649/sm.1368>.

¹⁷ М. Кирова, *Гергана в Огледалния Свят (Петко Славейков, „Изворът на Белоногата”)*, [w:] <http://liternet.bg/publish2/mkirova/gergana.htm> [dostęp: 10.02.2022].

sprawą budowniczych, którzy ulegają sugestii *wedy* i wmurowują cień nieszczęsnej w fundamenty *czesmy*¹⁸. Za życia lękliwa Gergana pośmiertnie, będąc już duchem miejsca, staje się też prządką, co upodabnia ją do mojrzy Kloto. Czyjego życia nieć przedzie? Czyżby wspólnoty cerkiewno-ludowej?

Z uwagi na wyznawane przez Sławekowa poglądy na społeczną rolę kobiet (jako nauczycielek tradycyjnych wartości)¹⁹ można tak właśnie pomyśleć. Jeden z interpretatorów poematu – Tonczo Żeczew (w dobie Żiwkowa skrycie popierany przez władze komunistyczne ideolog bułgarskiego konserwatyzmu) twierdzi, że odpowiedź, której Gergana udziela paszy, cechuje *przedkulturowa* siła, a moralność dziewczyny *poprzedza poznanie*²⁰. Ten antymiejski pseudo-rousseauizm²¹ służy ugruntowaniu iluzji człowieka drugiej połowy XX wieku co do terapeutycznych walorów „naturalnego” stylu życia, niezakłóconego przez „nieporadną” chrześcijańską teodyceę, lecz opierającego się na mocy religijnego synkretyzmu²². W tym świecie kobieta reprezentuje „przedkulturowe” przywiązanie do wartości rdzennych, a jej rola polega na trwaniu.

To znamienne, że na gruncie bułgarskim nie znalazłam przykładów wmurowanej kobiety jako bohaterki negatywnej, mimo że nawet folklor (choć z rzadka) dostarcza takich podniet²³. Zwłaszcza szukający powiązań toposu z „chrześcijańskością” pisarze i artyści stylizują wmurowaną kobietę na pokorną i czułą karmicielkę (Ana Kari-ma, opowiadanie *Янин извор* z 1903 roku i dramat o tym samym tytule z 1939; Stilian Czilingirow, *Моста на Струма. Драма балада в четири действия*, 1930; Maria Stankowa, powstały prawdopodobnie w latach 90. XX wieku dramat *Мъртва глава ми проговори*; Teodora Dimowa, powieść *Майките*, 2005; Stanisław Semerdżijew, dramat taneczny *Българска мистерия*, 2021), na Mądrość Bożą (Petko Todorow, *Зидари*, 1902; Wiktoria Beszlijska, powieść *Глина*, 2020), na niezłomną dziewczicę (Anton Straszimirov, dramat *Лобна скала*, 1916), na przewodniczkę (Ekaterina Tomowa, powieść *Гости от другия свят*, 1994), buntowniczkę (Emilia

¹⁸ Popularny na Bałkanach i Bliskim Wschodzie rodzaj konstruowanego z kamieni lub cegieł ujęcia wody pitnej.

¹⁹ G.Szwat-Gyłybowa, *Liberalizm (Bułgaria)*, [w:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach*, t. 3, red. G. Szwat-Gyłybowa, D. Gil, L. Miodyński, Warszawa, SOW, 2019, s. 68.

²⁰ Т. Жечев, *Българският Великден или страстите български*, София, Народна младеж, 1980, ss. 571–572.

²¹ M. Warchala, *Autentyczność i nowoczesność. Idea autentyczności od Rousseau do Freuda*, Kraków, Universitas, 2006.

²² Т. Жечев, *Българският Великден...*, op. cit., ss. 587–589.

²³ Np. w pieśni zapisanej we wsi Wodelej bohaterka mści się na mężu, zapowiadając, iż jego dzieci za chwilę spłoną. Zob. www.liternet.bg/folklor/motivi-2/vgradena-nevesta/vodoley.htm [dostęp: 10.04.2024].

Dworianowa, powieść *Земните градини на Богородица*, 2006), ofiarę androcentrycznego spisku (Boryana Rossa, performance *The Vitruvian Body*, 2009), spokojną piękność (obrazy Rumena Statkowa z cyklu *Взрадена невеста*, 1990–2020) itd. W każdym z przypadków nosi ona cechy mężczyzny, ale nie w chrześcijańskim, lecz potocznym rozumieniu tego słowa. Nie naśladuje Chrystusa z wyboru, lecz z własnej beznadziejnej sytuacji próbuje wyprowadzić jakieś dobro. Choć poszczególne kreacje są zróżnicowane i oparte na bogatym arsenale środków literackich i artystycznych, bohaterki reprezentują wciąż ten sam patriarchalny stereotyp kobiecości²⁴, a podejmowane przez nie próby rozbicia habitusu kończą się niepowodzeniem (np. u Dworianowej, gdzie bohaterka lesbijka pragnie otworzyć dla kobiet świętą Górę Atos, lecz staje się więźniarką miejsca) albo są bezskuteczne bez męskiego wsparcia (np. w performansie Boryany Rossy, gdzie uwięzioną w kole witruwiańskim kobietę uwalnia partner²⁵).

Czy zatem ma rację Milena Kirowa, twierdząc, że kultura bułgarska wciąż podlega presji odrodzeniowego androcentryzmu? Czy może należy spojrzeć na problem z perspektywy niedualistycznej, zakładając, że utylitaryzm angażuje wszystkich potencjalnych beneficjentów, bez względu na ich kulturową płęć? Chciałabym więc postawić tu w polu widzenia nie tyle postaci wmurowanych kobiet, lecz to, co zostaje po nich, a mówi nam wiele o obiektach pożądania owych dwupłciowych wspólnot „żerujących”.

Po „wmurowanej” pozostaje pokarm i lek. Na przykład w opowiadaniu feministycznej pisarki Any Karimy *Янин извор* (1903) i dramacie z 1939 roku pod tym samym tytułem magia zakładzinowa zawiodła, most się rozpadł, społeczność jest zdeintegrowana. W miejscu, gdzie pogrzebano mierniczą nić (symbol duszy Jany), na oczach bohaterów wybija źródło „żywej wody”²⁶. To nawiązanie do apokryfu o Bogurodzicy Życiodajne Źródło²⁷, na ikonach przedstawianej w miejscu cudownych uzdrowień w Konstantynopolu, wiąże biologiczne macierzyństwo bohaterki i jej dobroć z tradycją maryjną. Dziecko Jany zostaje uzdrowione jako pierwsze, potem dostępują tego cudu inni. Miejscowy pop otacza źródło nimbem świętości, uznaje je za dowód boskiej interwencji w ludzką rzeczywistość, a także za świadectwo przebóstwienia niewinnej ofiary²⁸. Tak oto feministka Karima

²⁴ P. Bourdieu, *Męska dominacja*, Warszawa, Oficyna Naukowa, 2004.

²⁵ Zob. materiał ilustracyjny: boryana rossa – Boryana Rossa Official Website [dostęp: 10.02.2023].

²⁶ J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, Kosmos, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 1999, ss. 324–355.

²⁷ M. Lubańska, *Praktyki lecznicze w prawosławnych monasterach w Bułgarii. Perspektywa antropologii (post)sekularnej*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2019, ss. 181–197.

²⁸ А. Карима, *Янин извор. Битова драма в три действия и една картина*, София, Д-р Ж. Маринов, 1939, s. 39.

konserwuje cerkiewno-ludowy stereotyp kobiety-matki, predestynowanej do dobroczynnej relacji z innymi i zachowującej intencjonalność karmiącej bogini²⁹.

Siły i trwałości tego typu archaicznych wierzeń w rzeczywistości pozaliterackiej współcześnie dowodzą praktyki prozdrowotne w południowo-zachodniej Bułgarii, gdzie we wsi Newestino³⁰ wciąż żyje legenda o wmurowaniu kobiety w tzw. Kadin most. W przekonaniu wiernych lecznicza substancja od XV wieku spływająca po jednym z przęsł to łyż/pokarm wmurowanej – rodzaj mistycznego daru dla żywych. We wsi pozbawionej przez długie lata cerkwi most przejął funkcję sakralną; w pobliżu odbywały się świąteczne *kurbany*, które dawały ludziom poczucie partycypacji w Eucharystii³¹. Dokonana przed wiekami ofiara z kobiety ulegała w ten sposób uobecnieniu, a stawką gry społecznej pozostawała najwyższa wartość, jaką dla Bułgarów jest zdrowie³².

Po „wmurowanej” pozostaje pokarm duchowy. I tak na przykład w dramacie historycznym Petka Todorowa *Зидару* (1902) perypetie wokół budowy świątyni wynikają z kryzysu zewnętrznego (ataki band rozbójników) i kryzysu wewnętrznego (antagonizm między dwoma rywalami). W utworze to zawiedziony zalotnik wydaje ignorującą go dziewczynę na ofiarę zakładzinową³³. Dokonując mordu, murarze wierzą, że po ich stronie stoi mądrość pradawnego obyczaju, który interpretują w kluczu chrystologicznym jako rodzaj „próby od Boga”. Kończą, co prawda, budowę w wyznaczonym czasie, ale wbrew oczekiwaniom nie integruje to wspólnoty, bohaterka ginie więc nieproduktywnie. Jedyne jej narzeczony (uosobienie modernistycznego artysty) żyje nadzieją, iż odnajdzie kiedyś „cień” Rady; widzi siebie w roli budowniczego kościoła „prawdziwych wartości”, a zamordowaną jako źródło przyszłego natchnienia³⁴. Neoromantyk Todorow kontaminuje więc ludowy mit o wmurowaniu z wyobrażeniem kobiety jako Mądrości Bożej (Sofii)³⁵ i muzy, projektując w ten sposób własną utopię teurgiczną.

²⁹ Z. Krzak, *Od matriarchatu do patriarchy*, Warszawa, Wydawnictwo TRIO, 2007. Do wizji Kairimu nawiązano po stu latach w spektaklu taneczno-pantomimicznym *Българска мистерия* (reż. Margarita Bożilowa), wystawianym w sezonie 2019/2020 w teatrze akademii teatralnej i filmowej w Sofii, według libretta Stanisława Semerdżijewa. Bohaterka – wmurowana w źródło Elica – nabiera cech chryzostomimetycznych, gdy w mistycznej wizji świadomie przyjmuje męczeństwo, kierując się dobrem ludzi słabych i chorych. Stojąc po stronie humanizmu, nie odnosi ona zwycięstwa, lecz przyjmuje śmierć.

³⁰ Opieram się na znanych mi w komputeropisie badaniach Sylwii Siedleckiej.

³¹ F. Badalanova, *Folk Religion in the Balkans and the Qur'anic Accounts of Abraham*, „The Journal of Slavic and East European Folklore Association” 2002, nr 7(1), ss. 22–73.

³² M. Lubańska, *Praktyki...*, op. cit., ss. 7–22.

³³ М. Иванова-Гиргинова, *Блянове по модерна драма (Драматическият проект на Петко Тодоров)*, София, ИЛ БАН, 2010.

³⁴ П.Ю. Тодоров, *Зидару*, [w:] idem, *Избрани творби*, София, Български писател, 1968, s. 176.

³⁵ Z.A. Brzozowska, *Sofia – upersonikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyjsko-słowiańskiej*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015, ss.171–248.

Literatura bułgarska daje więcej takich przykładów. W powieści Teodory Dimowej *Майкуте* (2005) w centrum uwagi postawiony jest kryzys wartości w Bułgarii okresu pokomunistycznych przemian. Obrazowi totalnej entropii przeciwstawiona zostaje postać nauczycielki, której ewangeliczne słowa trafiają do serc dziewcząt i chłopców. Pozostają dla nich źródłem nadziei nawet wtedy, gdy (nie mogąc znieść myśli o jej odejściu) pozbawiają kobietę życia. Kalina to postać obdarzona urodą i spójna wewnątrz, oddana nauczycielskiej misji w porządku historycznym i mistycznym³⁶. Jako uosobienie wszelkich cnót jest jednak anomalią, predestynowaną w przedstawionym świecie do anihilacji³⁷. W onirycznych wizjach dzieci staje się wręcz postacią *bogonośną*³⁸. Dimowa podejmuje ten typowy dla teologii prawosławnej wątek i buduje taką wersję antropologii, w której Bóg objawia się w kobiecie, która nosi też dyskretnie eksponowane cechy wmurowanej bohaterki z folkloru. Gdy ginie pod gradem kamieni, a z rozerwanej bluzki wysuwa się jej naga pierś³⁹, staje się u Dimowej usytuowaną w tradycji alegorią macierzyńskiej miłości silniejszej niż śmierć⁴⁰, która w świecie powraca w zmieniającym się sztafażu religijnego czasu powtórzeń.

Po wmurowanych bohaterkach pozostają obiekty użyteczności publicznej. Na przykład polemiczny wobec tekstu Todorowa dramat Antona Straszimirowa *Над безкръстните гробове* (1916, drugi tytuł: *Лобна скала*) łączy legendę o męczeńskiej śmierci 40 dziewczic na Półwyspie Kaliakra⁴¹ z toposem wmurowania kobiety⁴². Konflikt dwóch braci, budowa cerkwi, walka z agresorami obcej wiary, samobójstwo dziewczic pod wpływem „ojcowskiej” perswazji zmierzają w dramacie ku dwóm zakończeniom. Pierwsze, tanatyczne, daje obraz totalnej klęski. W drugim triumfuje fałszywa legenda i kłamstwo hagiografów. Wymarzony przez Mistrza obiekt kultu religijnego powstaje w wyniku uwznioślenia tego, co w jego sercu wyrosło w strefie cienia. Zbudowana na klifie cerkiew to tylko tło dla narracji sączonej przez martwych moralnie zarządców tego miejsca. Zainicjowany przez Mistrza desperacki czyn kobiet poddany zostaje kłamliwej translacji na język

³⁶ Lambreva widzi w niej narcystyczną madonnę. Zob. Е. Ламбрева, *Перверзното майчинство в романа „Майкуте” на Теодора Димова*, [w:] https://litternet.bg/publish17/ev_lambreva/t_dimova.htm [dostęp: 2.07.2023].

³⁷ M. Douglas, *Czystość i zmaza. Analiza pojęć nieczystości i tabu*, Warszawa, PIW, 2007, ss. 80–81.

³⁸ P. Florenski, *List Dziesiąty: Sofia*, [w:] idem, *Filar i podpora prawdy. Próba teodycei prawosławnej w dwunastu listach*, Warszawa, Wydawnictwo KR, 2009, ss. 255–310.

³⁹ Т. Димова, *Майкуте*, София, Фондация развитие, 2005, s. 187.

⁴⁰ D. Łamejko, *Macierzyństwo jako wartość filozoficzna i moralna*, „Etyka” 2003, nr 36, ss. 193–208.

⁴¹ Zob. *История и легенди за нос Калиакра*, [w:] bulgarianhistory.org [dostęp: 1.03.2024].

⁴² G. Szwat-Gylybowa, *The Dead Female Body and Necropolitics. The Topos of a Walled-up Woman in Bulgarian Modernist Plays*, „Slavia Meridionalis” 2022, nr 22, ss. 19, DOI: 10.11649/sm.2799.

propagandy kościelnej i uznany za wyraz jego/ich miłości do Boga. Jako patron dziewic męczyzna zostaje kanonizowany, lecz pochowanym u stóp cerkiewnego wzgórza kobiecym trupom nie przypada u Straszimirowa żadna inna rola jak tylko zneutralizowanych obiektów męskiej nekropolityki historycznej.

W pochodzącym z przełomu XX i XXI wieku zaledwie ośmiostronicowym dramaturgicznym tekście Marii Stankowej⁴³ *Мъртвама глава ми проговорю*⁴⁴ ową moralną martwość unaocznia m.in. proces przeinaczania sensu ofiary, którą budownicowie chcą złożyć Bogu po tym, jak jeden z nich dopuścił się profanacji, trafiając Stwórcę kamieniem w twarz. Mężczyźni kierują się strachem przed zemstą Boga, a zarazem chcą go przechytrzyć. Dlatego odrzucają zamiar, by ukrzyżować winnego i przyjmują sugestię Mistrza, że na krzyżu, jakoby zgodnie z tradycją chrześcijańską, powinna zawisnąć osoba niewinna. To rozumowanie nawiązuje do ofiary Chrystusa, ale bez uznania jej jednorazowości⁴⁵. Mężczyźni następnie decydują, że ofiarą powinna być kobieta, i to wmurowana, a nie ukrzyżowana. Wybranką do tej roli staje się Nena, z racji swej życiowej sytuacji bezbronna (zaginięcie męża, trudy samotnego macierzyństwa, doświadczenie nieobecności Boga i kompulsywne krzątaństwo⁴⁶). Po jej wmurowaniu nastaje chwila zamętu, gdy nagle pojawia się odrąbana głowa jej męża, który chce prosić Boga o przywrócenie życia, by mógł zaopiekować się sierotą. Ale wspólnota się odeń odwraca. Od losu dziecka ważniejszy jest most – obiekt męskiego pożądania i kobiecego konformizmu.

Pozostające po wmurowanych, a wzniesione przez mężczyzn, cerkwie, mosty, źródła to na gruncie bułgarskim symbole wartości rozumianych jako „dobro wspólne”. Każdy z obiektów niesie obietnicę cielesnego lub/i duchowego dobrostanu. Sztuka ostatnich lat dowodzi jednak, że to, co pozostaje „po kobiecie”, może być daleko bardziej trywialne. Ilustruje to cykl rzeźb Wiktora Petrowa zatytułowanych *Вградената невеста* (2023)⁴⁷. Konstrukcje mostu i kościoła wykonane zostały z powleczonych białą powłoką prętów, stosowanych w produkcji suszarek do naczyń. „Most”, chaotycznie wypełniony połyskującymi od czystości talerzami, i złota obrączka, tkwiąca w „murach świątyni”, to wizualizacja zbanalizowanych form społecznej przemocy wobec kobiet. Petrow twierdzi, że jego dzieło odsłaniać

⁴³ Zob. E. Trajkowa, *Pisarstwo kobiece – wyzwania i ograniczenia. Obserwacje na materiale powieści Marii Stankowej*, [w:] *Napisać kobietę... (Dyskusje bułgarsko-polskie w latach transformacji)*, Sofia, Ośrodek Wydawniczy „Bojan Penew”, 2009, ss. 198–202.

⁴⁴ Niedatowany tekst znam w formie komuteropisu dzięki uprzejmości Wasilki Kunczewej, która w 2012 roku wyreżyserowała oparty na nim spektakl *Вграждане* w Teatrze Lalek w Płowdiwie.

⁴⁵ R. Girard, *Kozioł ofiarny*, Łódź, Wydawnictwo Łódzkie, 1987.

⁴⁶ J. Brach-Czaina, *Szczeliny istnienia*, Warszawa, Dowody na Istnienie, 2018, ss. 67–96.

⁴⁷ Pierwsza nagroda w konkursie „База”, współorganizowanym od 2008 roku przez Fundację Społeczeństwo Otwarte (USA) i Институт за съвременно изкуство.

ma patriarchalne struktury władzy, kojarzone z dwoma miejscami kobiecego zniewolenia – kuchnią i kościołem⁴⁸.

Dopełnieniem tego obrazu mogą stać się teksty naukowe, które na metapoziomie udzielają jeszcze innej, właściwej sobie, odpowiedzi na pytanie „co po wmurowanej?”. Badacze zgodnie dowartościowują topos, co pozostaje w związku z wysokim prestiżem folkloru w humanistyce bułgarskiej. Przypadek „wmurowanej” jest jednak specyficzny, gdyż Goethe, po zapoznaniu się z serbskim wariantem pieśni, określił motyw jako „barbarzyński”, tym samym umieścił na linii postępu, dając początek jego niesławie. To dlatego topos ten jako potencjalne narzędzie dyskredytacji kultury bułgarskiej wymagał swoistej „obrony”. Posłużę się tu tylko kilkoma najbardziej ilustratywnymi przykładami⁴⁹.

Michaił Arnaudow w rozprawie *Вградена невеста* (1920, 1972) humanizuje narrację o wmurowaniu i wpisuje w spektrum rozpoznawalnych paradygmatów religijnych – „judeo-chrześcijańskiego i judeo-islamskiego”⁵⁰, eksponując przy tym „familijną tonacją głębię współczucia i realizm opisu”⁵¹ bułgarskich wariantów. Sto lat później Iwaniczka Georgijewa, gdy pisze o stabilizowaniu się chrześcijaństwa ludowego, traktuje pieśń w wmurowanej kobiecie jako świadectwo mentalności ludu. Badaczka dowartościowuje ludową pedagogikę, kształtującą pokorę wobec Losu i pogodzenie się z cierpieniem, jak to ma miejsce, gdy od ludzi dokonujących aktu twórczego Bóg oczekuje ofiary bez skazy⁵². Z kolei Todor Mołłow, twórca największej dzisiaj elektronicznej bazy bułgarskich ballad i opowieści o wmurowanej⁵³, eksponuje kosmogoniczne aspekty pieśni, ubrane w chrześcijański sztafaż archaiczne wyobrażenia na temat Boskiego aktu stworzenia, w którym konieczny jest współdziałanie kobiety jako filaru i fundamentu⁵⁴. Widka Nikołowa, badaczka tradycji tracko-orfickiej, uznaje topos za echo orfickich wyobrażeń bogini matki i narzeczonej boga światłości oraz za antycypację paradygmatu chrystologicznego⁵⁵. Anatol

⁴⁸ Zob. ilustrację: www.bta.bg/bg/news/lik/496423-skulpturna-seriya-posvetena-na-legendata-za-vgradenata-nevesta-poluchi-nagrada [dostęp: 1.03.2024].

⁴⁹ Bardziej szczegółowo omawiam ją w finalizowanej książce.

⁵⁰ Inaczej niż w takich bułgarskich folklorystów, jak Dimityr Marinow czy Christo Wakarelski, którzy – idealizując i chrystianizując w swoich dziełach moralność ludu bułgarskiego – wybierali przemilczenie kłopotliwego motywu.

⁵¹ М. Арнаудов, *Вградена невеста...*, op. cit., s. 437.

⁵² И. Георгиева, *Вградена невеста. Пример за битово християнство*, [w:] <http://nauka.bg/a/vgradena-nevesta-primer-za-bitovo-hristianstvo> [dostęp: 11.03.2024].

⁵³ Т. Моллов (red.), *Вградена невеста*, [w:] <https://liternet.bg/folklor/motivi-2/vgradena-nevesta/trigrad.htm> [dostęp: 29.03.2024].

⁵⁴ Т. Моллов, *Троица братя града градяха*, [w:] <https://liternet.bg/publish/tmollov/troica.htm> [dostęp: 21.07.2021].

⁵⁵ В. Николова, *Богомилството. Предобрази и идеи. В пътя от Първи до Трети завет*, София, Издателство „М-8-М”, 2008, ss. 44–45.

Anczew w swych analizach przedstawia topos w odniesieniu do teorii Junga i mówi o jego potencjalnie terapeutycznym⁵⁶. Z kolei Ludmiła Parpułowa pokazuje go przez pryzmat heterodoksji cerkiewno-ludowo-bogomilskiej, wpisuje w siatkę bizantyńskich pojęć maryjnych (Karmicielka, Uzdrowicielka i Bastion Kościoła)⁵⁷ i czyni elementem imaginarium ortodoksyjnego.

Choć tym ujęciom badawczym nie sposób odmówić znaczącej wartości (właśnie!) poznawczej, żadne z nich nie przekracza granicy, która blokuje odważniejsze renegotiacje zrodzonej przez kulturę ludową wizji sposobu bycia kobiety w świecie. Jako obiekt badań folklorystów topos nie znalazł dotąd ukontekstowania w horyzontalnym wymiarze ludowej kultury bułgarskiej, tak by można było rozpoznać jego synergię z symultanicznie występującymi elementami, składającymi się na jej wzór.

Z kolei literatura i sztuka bułgarska odślaniają pewną bezsilność twórców wobec prostoty i jednoznaczności treści przekazywanej przez topos. Wydaje się, że pojednane w analizowanych tu tekstach pragmatyzmy (o animistycznym, chrześcijańskim, teurgiczno-modernistycznym zakorzenieniu) w paradoksalny sposób ilustrują dążenie pisarzy i artystów, by zachować koncept wmurowanej kobiety jako rodzaj żywej skamienieliny, która nie podlega unieważnieniu, a co najwyżej modyfikacji, gdyż w skondensowanej formie wyraża ponadczasową i uniwersalną wiedzę na temat kondycji kobiety w świecie. Przedstawiana w tekstach kultury rzeczywistość jest dychotomiczna z uwagi na porządek społeczny, ale – co zaskakujące – z racji głoszonej wizji kobiecości już nie. W odróżnieniu od świata pokartenzjańskiego kobieta nie jest tu prezentowana w sposób hiperkorporalny⁵⁸, lecz jako doskonała psychosomatyczna jedność, budząca podziw i pożądanie. Przewidziana na tworzywo męskiego świata ma go umocnić swoim pięknem i siłą duchową. Dokonana zbrodnia to zatem rodzaj perwersyjnego hołdu składanego istocie z perspektywy patriarchalnej doskonałej. Topos wmurowanej kobiety, który w obrębie ludowo-chrześcijańskiej pedagogiki służył normatywizacji godności kobiety w rycie męczeńskim, w zmiennym sztafażu historycznym nie traci charakteru kłopotliwego wzorca, a w bułgarskiej kulturze nowoczesnej pozostaje zarówno świadectwem przeszłości, jak i projekcją pełnej fatalizmu przyszłości.

⁵⁶ А. Анчев, *Сянката в българската народна балада „Вградена невеста”*, [w:] idem, *Сянката*, София, Феня, 2011, ss. 101–156.

⁵⁷ Л. Парпулова, *Към реконструкцията на отношенията между фолклор и религия на Балканите през средните векове (Въз основа на баладата „Вградена невеста”)*, „Българска етнография” 1990, nr 3–4, ss. 28–38.

⁵⁸ E. Huży, *Kobieta, ciało, tożsamość. Teorie podmiotu w filozofii feministycznej końca XX wieku*, Kraków, Universitas, 2012, s. 93.

Literatura

- Badalanova F., *Folk Religion in the Balkans and the Qur'anic Accounts of Abraham*, „The Journal of Slavic and East European Folklore Association” 2002, nr 7(1), ss. 22–73.
- Bartmiński J. (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, Kosmos, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 1999, 481 ss.
- Bourdieu P., *Męska dominacja*, Warszawa, Oficyna Naukowa, 2004, 160 ss.
- Bourdieu P., *Zmysł praktyczny*, Kraków, WUJ, 2008, 290 ss.
- Brach-Czaina J., *Szczeliny istnienia*, Warszawa, Dowody na Istnienie, 2018, 200 ss.
- Brzozowska Z.A., *Sofia – upersonikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015, 478 ss.
- Burkert W., *Stwarzanie świętości. Ślady biologii we wczesnych wierzeniach religijnych*, Kraków, Homini, 2006.
- Domańska E., *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Warszawa, PWN, 2017, 370 ss.
- Douglas M., *Czystość i zmaza. Analiza pojęć nieczystości i tabu*, Warszawa, PIW, 2007, 216 ss.
- Dundes A. (red.), *The Walled up Wife. A Casebook*, Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1996, 210 ss.
- Florenski P., *List Dziesiąty: Sofia*, [w:] idem, *Filar i podpora prawdy. Próba teodycei prawosławnej w dwunastu listach*, Warszawa, Wydawnictwo KR, 2009, 672 ss.
- Girard R., *Koziół ofiarny*, Łódź, Wydawnictwo Łódzkie, 1987, 325 ss.
- Hyży E., *Kobieta, ciało, tożsamość. Teorie podmiotu w filozofii feministycznej końca XX wieku*, Kraków, Universitas, 2012, 300 ss.
- Koselleck R., *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*, Warszawa, Oficyna Naukowa, 2013, 382 ss.
- Krzak Z., *Od matriarchatu do patriarchatu*, Warszawa, Wydawnictwo TRIO, 2007, 496 ss.
- Lubańska M., *Praktyki lecznicze w prawosławnych monasterach w Bułgarii: Perspektywa antropologii (post)sekularnej*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2019, 362 ss.
- Łamejko D., *Macierzyństwo jako wartość filozoficzna i moralna*, „Etyka” 2003, nr 36, ss. 193–208.
- Roux J.-P., *Krew. Mity, symbole, rzeczywistość*, Kraków, Znak, 2013, 406 ss.
- Siedlecka S., *Uzdrowicielka*, komputeropis, 12 ss.

- Szwat-Gyłybowa G., *Liberalizm (Bulgaria)*, [w:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII–XXI wiek*, t. 3, G. Szwat-Gyłybowa, D. Gil, L. Miołyński (red.), Warszawa, SOW, 2019, ss. 67–75.
- Szwat-Gyłybowa G., *The Dead Female Body and Necropolitics. The Topos of a Walled-up Woman in Bulgarian Modernist Plays*, „Slavia Meridionalis” 2022, nr 22, <http://doi.org/10.11649/sm.2799>.
- Szwat-Gyłybowa G., *Zamurowana niewiasta, Odyseusz i Bułgarska Wielkanoc. Tonczo Żeczew w poszukiwaniu mitu konserwatywnego*, „Slavia Meridionalis”, 2017, nr 17, <https://doi.org/10.11649/sm.1368>.
- Trajkowa E., *Pisarstwo kobiece – wyzwania i ograniczenia. Obserwacje na materiale powieści Marii Stankowej*, [w:] *Napisać kobietę... (Dyskusje bułgarsko-polskie w latach transformacji)*, Sofia, Ośrodek Wydawniczy „Bojan Penew”, 2009, ss. 198–202.
- Warchala M., *Autentyczność i nowoczesność. Idea autentyczności od Rousseau do Freuda*, Kraków, Universitas, 2006, 285 ss.
- Zachariasz A.L., *Wartości: geneza pojęcia, ich status i funkcje*, „Folia Philosophica” 1995, nr 13, ss. 1–21.
- Анчев А., *Сянката в българската народна балада „Вградена невеста”*, [w:] idem, *Сянката*, София, Феней, 2011, ss. 101–156.
- Арnaudов М., *Вградена невеста*, [w:] idem, *Студии върху българските обреди и легенди*, т. 2, София, Издателство на БАН, 1972, ss. 219–460.
- Георгиева И., *Вградена невеста. Пример за битово християнство*, [w:] <http://nauka.bg/a/vgradena-nevesta-primер-za-bitovo-xristianstvo> [dostęp: 11.03.2024].
- Димова Т., *Майките*, София, Фондация развитие, 2005, 187 ss.
- Жечев Т., *Българският Великден или страстите български*, София, Народна младеж, 1980, 616 ss.
- Иванова-Гиргинова М., *Блянове по модерна драма (Драматическият проект на Петко Тодоров)*, София, ИЛ БАН, 2010, 254 ss.
- Карима А., *Янин извор. Битова драма в три действия и една картина*, София, Д-р Ж.Маринов, 1939, 39 ss.
- Кирова М., *Гергана в Огледалния Свят (Петко Славейков, „Изворът на Белоногата”)*, [w:] <https://liternet.bg/publish2/mkirova/gergana.htm> [dostęp: 15.02.2020].
- Кирова М., *Текстът-Дворянова или разковаване на женското писане*, [w:] slovo.bg/showwork.php3?AuID=109&WorkID=5593&Level=3 [dostęp: 15.02.2020].
- Кирова М. (red.), *Неслученият канон. Български писателки от Възраждането до Втората световна война*, София, Алтера, 2009, 432 ss.

- Ламбрева Е., *Перверзното майчинство в романа „Майките” на Теодора Димова*, [w:] https://liternet.bg/publish17/ev_lambreva/t_dimova.htm [dostęp: 2.07.2023].
- Моллов Т., *Троица братя града градяха*, [w:] <https://liternet.bg/publish/tmollov/troica.htm> [dostęp: 21.07.2021].
- Моллов Т. (red.), *Вградена невеста*, [w:] <https://liternet.bg/folklor/motivi-2/vgradena-nevesta/trigrad.htm> [dostęp: 29.03.2024].
- Николова В., *Богомилството. Предобрази и идеи. В пътя от Първи до Трети завет*, София, Издателство „М-8-М”, 2008, 351 ss.
- Парпулова Л., *Към реконструкцията на отношенията между фолклор и религия на Балканите през средните векове (Въз основа на баладата „Вградена невеста”)*, [w:] „Българска етнография” 1990, nr 3–4, ss. 28–38.
- Тодоров П.Ю., *Зидари*, [w:] idem, *Избрани творби*, София, Български писател, 1968, ss. 107–176.

References

- Anchev A., *Sjankata v bulgarskata narodna balada “Vgradena nevesta”* [The Shadow in the Bulgarian Folk Ballad “Walled-up Woman”], [in:] idem, *Sjankata* [The Shadow], Sofija, Feneja, 2011, pp. 101–156.
- Arnaudov M., *Vgradena nevesta* [“Walled-up Woman”], [in:] idem, *Studii vurhu bulgarskite obredi i legendi* [Studies on Bulgarian Rituals and Legends], vol. 2, Sofija, Izdatelstvo na BAN, 1972, pp. 219–460.
- Badalanova F., *Folk Religion in the Balkans and the Qur’anic Accounts of Abraham*, “The Journal of Slavic and East European Folklore Association” 2002, no. 7(1), pp. 22–73.
- Bartmiński J. (Ed.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych* [Dictionary of Stereotypes and Folk Symbols], vol. 1, *Kosmos* [Cosmos], Lublin, Wydawnictwo UMCS, 1999, 481 pp.
- Bourdieu P., *Męska dominacja* [Masculine Domination], Warszawa, Oficyna Naukowa, 2004, 160 pp.
- Bourdieu P., *Zmysł praktyczny* [Practical Sense], Kraków, WUJ, 2008, 290 pp.
- Brach-Czaina J., *Szczeliny istnienia* [Interstices of Existence], Warszawa, Dowody na Istnienie, 2018, 200 pp.
- Brzozowska Z.A., *Sofia – upersonikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej* [Sofia – Personified Divine Wisdom. The History of Imagery in the Byzantine-Slavic Culture Circle], Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015, 478 pp.

- Burkert W., *Stwarzanie świętości. Ślady biologii we wczesnych wierzeniach religijnych* [Creating the Sacred: Traces of Biology in Early Religious Beliefs], Kraków, Homini, 2006.
- Dimova T., *Majkite* [The Mothers], Sofija, Fondacija razvite, 2005, 187 pp.
- Domańska E., *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała* [Necros. An Introduction to the Ontology of the Dead Body], Warszawa, PWN, 2017, 370 pp.
- Douglas M., *Czystość i zmaza. Analiza pojęć nieczystości i tabu* [Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Impurity and Taboo], Warszawa, PIW, 2007, 216 pp.
- Dundes A. (Ed.), *The Walled up Wife. A Casebook*, Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1996, 210 pp.
- Florenski P., *List Dziesiąty: Sofia* [Letter Ten: Sofia], [in:] idem, *Filar i podpora prawdy. Próba teodycei prawosławnej w dwunastu listach* [A Pillar and Support of the Truth. An Attempt at Orthodox Theodicy in Twelve Letters], Warszawa, Wydawnictwo KR, 2009, 672 pp.
- Georgieva I., *Vgradena nevesta. Primer za bitovo hristijanstvo* [Walled-up Woman. An Example of Folk Christianity]. Available at: <http://nauka.bg/a/vgradena-nevesta-primer-za-bitovo-hristijanstvo> [accessed: 11.03.2024].
- Girard R., *Kozioł ofiarny* [The Scapegoat], Łódź, Wydawnictwo Łódzkie, 1987, 325 pp.
- Hyży E., *Kobieta, ciało, tożsamość. Teorie podmiotu w filozofii feministycznej końca XX wieku* [Woman, Body, Identity. Theories of the Subject in the Late 20th Century Feminist Philosophy], Kraków, Universitas, 2012, 300 pp.
- Ivanova-Girginova M., *Bljanove po moderna drama (Dramaticheskij projekt na Petko Todorov)* [Delusions of Modern Drama (The Dramatic Project of Petko Todorov)], Sofija, IL BAN, 2010, 254 pp.
- Karima A., *Janin izvor. Bitova drama v tri dejstvija i edna kartina* [Jana's Spring. A Domestic Drama in Three Acts and One Picture], Sofija, D-r Zh. Marinov, 1939, 39 pp.
- Kirova M., *Gergana v Ogledalnija Svjat (Petko Slavejkov, "Izvorut na Belonogata")* [Gergana in the Mirror World (Petko Slaveykov, "The Spring of the White-legged")]. Available at: <https://liternet.bg/publish2/mkirova/gergana.htm> [accessed: 15.02.2020].
- Kirova M., *Tekstut-Dvorjanova ili razkovavane na zhenskoto pisane* [The Text-Dvorjanova or Unpacking Women's Writing]. Available at: slovo.bg/showwork.php3?AuID=109&WorkID=5593&Level=3 [accessed: 15.02.2020].
- Kirova M. (Ed.), *Nesluchenijat kanon. Bulgarski pisatelki ot Vuzrazhdaneto do Vtorata svetovna vojna* [The Unheard Canon. Bulgarian Women Writers from the Renaissance to the Second World War], Sofija, Altera, 2009, 432 pp.
- Koselleck R., *Warstwy czasu. Studia z metahistorii* [Layers of Time. Studies in Metahistory], Warszawa, Oficyna Naukowa 2013, 382 pp.

- Krzak Z., *Od matriarchatu do patriarchatu* [From Matriarchy to Patriarchy], Warszawa, Wydawnictwo TRIO, 2007, 496 pp.
- Lambreva E., *Perverznoto majchinstvo v romana "Majkite" na Teodora Dimova* [Perverse Motherhood in Theodora Dimova's Novel "The Mothers"]. Available at: https://liternet.bg/publish17/ev_lambreva/t_dimova.htm [accessed: 2.07.2023].
- Lubańska M., *Praktyki lecznicze w prawosławnych monasterach w Bułgarii: Perspektywa antropologii (post)sekularnej* [Healing Practices in Orthodox Monasteries in Bulgaria: A (Post)secular Anthropology Perspective], Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2019, 362 pp.
- Łamejko D., *Macierzyństwo jako wartość filozoficzna i moralna* [Motherhood as a Philosophical and Moral Value], "Etyka" [Ethics] 2003, no. 36, pp. 193–208.
- Mollov T., *Troica bratja grada gradjaha* [Three Brothers Built the City]. Available at: <https://liternet.bg/publish/tmollov/troica.htm> [accessed: 21.07.2021].
- Mollov T. (Ed.), *Vgradena nevesta* [Walled-up Woman]. Available at: <https://liternet.bg/folklor/motivi-2/vgradena-nevesta/trigrad.htm> [accessed: 29.03.2024].
- Nikolova V., *Bogomilstvoto. Predobrazi i idei. V putja ot Purvi do Treti zavet* [Bogomilism. Preconceptions and Ideas. In the Path from the First to the Third Testament], Sofija, Izdatelstvo "M-8-M", 2008, 351 pp.
- Parpulova L., *Kum rekonstrukcijata na otnoshenijata mezhdu folklor i religija na Balkanite prez srednite vekove (Vuz osnova na baladata "Vgradena nevesta")* [Towards the Reconstruction of the Relationship between Folklore and Religion in the Balkans in the Middle Ages (Based on the ballad "The Walled-up Woman")], "Bulgarska etnografija" [Bulgarian Ethnography] 1990, no. 3–4, pp. 28–38.
- Roux J.-P., *Krew. Mity, symbole, rzeczywistość* [Blood. Myths, Symbols, Reality], Kraków, Znak, 2013, 406 pp.
- Siedlecka S., *Uzdrowicielka* [The Healing Woman], text in print, 12 pp.
- Szwat-Gyłybowa G., *Liberalizm (Bułgaria)* [Liberalism (Bulgaria)], [in:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach* [Lexicon of Migrating Ideas in the Slavic Balkans], vol. 3, G. Szwat-Gyłybowa, D. Gil, L. Miodyński (Eds.), Warszawa, SOW, 2019, pp. 67–75.
- Szwat-Gyłybowa G., *The Dead Female Body and Necropolitics. The Topos of a Walled-up Woman in Bulgarian Modernist Plays*, "Slavia Meridionalis" 2022, no. 22. DOI: 10.11649/sm.2799.
- Szwat-Gyłybowa G., *Zamurowana niewiasta, Odyseusz i Bułgarska Wielkanoc. Tonczo Žeczew w poszukiwaniu mitu konserwatywnego* [The Walled-up Woman, Ulysses and Bulgarian Easter. Toncho Zhechev in Search of a Conservative Myth], "Slavia Meridionalis" 2017, no. 17. DOI: 10.11649/sm.1368.
- Todorov P.Ju., *Zidari* [Stonemasons], [in:] idem, *Izbrani tvorbi* [Selected Works], Sofija, Bułgarski pisatel, 1968, pp. 107–176.

- Trajkowa E., *Pisarstwo kobiece – wyzwania i ograniczenia. Obserwacje na materiale powieści Marii Stankowej* [Women's Writing – Challenges and Limitations. Observations on the Material of Maria Stankova's Novels], [in:] *Napisać kobietę... (Dyskusje bułgarsko-polskie w latach transformacji)* [To Write a Woman... (Bulgarian-Polish Discussions in the Years of Transition)], Sofia, Ośrodek Wydawniczy "Bojan Penew", 2009, pp. 198–202.
- Warchala M., *Autentyczność i nowoczesność. Idea autentyczności od Rousseau do Freuda* [Authenticity and Modernity. The Idea of Authenticity from Rousseau to Freud], Kraków, Universitas, 2006, 285 pp.
- Zachariasz A.L., *Wartości: geneza pojęcia, ich status i funkcje* [Values: The Genesis of the Conception, their Status and Functions], "Folia Philosophica" 1995, no. 13, pp. 1–21.
- Zhechev T., *Bulgarskijat Velikden ili strastite bułgarski* [Bulgarian Easter or the Bulgarian Passion], Sofija, Narodna mladezh, 1980, 616 pp.